

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԷԻՆՆԵՍ ՍԻԼՎԱՆՈՒՍ ԷՓԼՅԱՆԻ

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Սկիզբը՝ ԺԱ.:

Գլուխ Դ.
ՀԱՅԵՐԸ

Կրթություն: Կոստանդնուպոլսի նեմարանը: Առատաձեռն դրամատերը: Կոստանդնուպոլսի մերձակա հայկական հրատարակչատունը: Ակնարկ ունեւորներին: Դպրոց Զմյուտնիայում: Դպրոց Էրզրումում: Դպրոց Թոխաթում: Հայոց հավատամբը: Խոստովանությունը հայոց մեջ: Պատարագ էջմիածնում: Խաչի պաշտամունք: Նրանքի Կույսին նվիրված տոնակատարություններ: Կիրակնօրյա պաշտամունք: Շաբաթվա օրերի պաշտամունքը գյուղերում: Բարեկամական հրաժեշտ եղբայր Հովնաթանին: Հայեր եւ հրեաներ. նմանության կետեր: Դոկտ. Բյուկենենի կարծիքը հայերի մասին: Նրանց անսահման բարեսիրությունը: Հայերն իրական հարգանքով եւ հիշում իրենց հանգուցյալ ընկերներին: Հառաջ. հետեւե՛ք նրանց օրինակին:

Բնական հարց է առաջանում. նոր ու երկնային օրենքներն ի՞նչպես են սերմանվում Քրիստոսի Եկեղեցի մուտք գործող երեխայի սրտում ու մտքում եւ առավել ամրանում նրա մասնակցությանը սրբազան խորհուրդներին. հարց, որ փոխակերպվելով հետեւյալ տեսքն է ստանում. արդյո՞ք հայկական միջավայրում կրոնական առողջ քարոզչություն իրականացնելու կարիք կա, թե՞ կարելի է այն զանց առնել: Դրական պատասխանի արժանանում է առաջինը: Ամերիկացի քարոզիչները բավարարված չէին հայոց դպրությանը եւ ժամանեցին այն բարելավելու կամ փոխարինելու համար: Անշուշտ, նրանք շողմուծյամբ չեն զբաղվում: Քարոզիչների վկայությանը (եւ սա իրենց մեծագույն արժանիքն է, որ

խնամքով եւ դժվարություններ կրելով հավաքել են [մանրամասն տեղեկություններ])՝ քաղաքներում, որտեղ հայ ընտանիքները շատ են, հիմնված են բարձրակարգ դպրոցներ, որ լավ աջակցություն են ստանում եւ համալրված են կարող եւ բանիմաց ուսուցիչներով: Իսկ գյուղերում, որտեղ բնակչության թիվը նվազ է, եւ չքավոր վիճակը սահմանափակում է դպրոց հիմնելու կամ դրա գործունեությունն ապահովելու հնարավորությունները, [կրթության պակասը] մասամբ լրանում է ծխական քահանաների ջանքերով. նրանց համար երեխաների ուսումը բարեսիրական գործ է: Նրանց վկայությունները համառոտելով՝ կթողնեմ, որ քարոզիչներն անձամբ խոսեն իրենց դիտարկումների մասին:

«Կոստանդնուպոլսի հայկական վարժարանը, պատրիարքական նստավայրի հետ, նույն փակ տարածքում է: Պարսպված այս մասում են նաեւ երեք եկեղեցիները՝ այնքան մեծ, որ մի քանի հազար մարդ միաժամանակ կտեղավորվի: Նշվածներից բացի, ընդարձակ հարկաբաժիններ կան դպրոցի, ինչպես եւ այլ կարիքների համար: Այս ամենը կառուցվեց հին եկեղեցու ավերումից հետո, երբ ենիչերիները կրակի էին մատնել ողջ տարածքը: [Շինարարության] ծախսը հոգացին կամավոր նվիրատվություններով, իսկ [գումարի] կեսից ավելին եկավ Հարություն¹ անունով մի մեծատուն պարոնի գրպանից, որ դրամատան ղեկավար է: Մեզ ընդունեց ճեմարանի տեսուչ Գրիգորը²՝ այնպիսի սիրալիրությամբ, որ մեզ հասած բնութագրումներն իր մասին կատարելապես համապատասխանում էին մեր տպավորություններին: Նա աշխարհիկ մարդ է, քաջածանոթ իր ազգի լեզվին ու գրականությանը, հարգանքի արժանի բառարանի եւ հին հայերենի՝ [գրաբարի] քերականության հեղինակ: Նա շրջապատված է տասնհինգ-տասնվեց տարեկան պատանիներով՝ դեմքերը պարզ ու հասարակ, որ բնորոշ է Զմյուռնիայի ու Կոստանդնուպոլսի երիտասարդությանը: Նրանք ուսումնարանի ամենաբարձր բաժնի աշակերտներն էին: Ամենացածր բաժինը նախատեսված էր թույլ երեխաների համար. նրանց անվճար սովորեցնում են գրել եւ կարդալ: Երկրորդում նույն առարկաներն ուսանում են համեմատաբար ուժեղները: Երրորդում ուսանողները, այս պահին նրանք քառասուն-հիսուն

¹ Հարություն Պեզճյան (1771–1834).– ծան. թրգմ.:

² Գրիգոր Փեշտմալճյան (1774–1837) բառարանագիր, քերական, փիլիսոփա, մանկավարժ: Աշխատությունները՝ «Քերական լեզուագիտութիւն», «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի», «Կրթութիւն քաղաքավարութեան», «Դիմառնութիւն ի շարչարանս Քրիստոսի փրկչին մերոյ», «Լուսաշաւիղ, որ է բացատրութիւն Նիկիական հանգանակին», «Տրամաբանութիւն կամ Արուեստ բանական», «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի».– ծան. թրգմ.:

հոգի են, սերտում են քերականության բաժինները: Ուսումն ամբողջական է համարվում, եթե ըստ կարգի առաջագիմելով հասնում են չորրորդ՝ Գրիգորի [հոգածության ներքո գտնվող] խումբ, որտեղ աշակերտների թիվը նախորդի հետ համեմատած գրեթե նույնն է: Նրանց դեմքերին դրոշմված էր խոհեմությունը, եւ իրենց նստելու ձեւից [անգամ] (յուրաքանչյուրն իր բարձին կամ գորգիկին, երկու կամ երեք՝ շրջանաձեւ շարքերով) երեւում էր իրենց կարգապահությունը: Աշակերտների թիվը մոտ երեք հարյուրի է հասնում: Հաստատությունը զգալի եկամուտներ ունի. դրանք տրամադրում է այն նույն անձը, որ առատորեն գումարներ էր նվիրաբերել շենքերի կառուցման համար: Իսկ մնացյալ ծախսերը հոգում է հայ համայնքը: Կան նաեւ դպրոցներ, որ կցված են այլ եկեղեցիների: Ես հիացած եմ աշխարհագրության բնագավառի նրանց գիտելիքներով. երբ մենք հիշատակեցինք Անդովերն իբրեւ այն վայրն, ուր պետք է ուղարկեինք պարսկերեն բառարանը, որ սիրով մեզ էր տրամադրել պատրիարքը, խոսակցությանը ներկա մեկն անմիջապես հղեց հին հայերենով՝ [գրաբարով] շարադրված մի գիրք, եւ ճշգրիտ ներկայացրեց ոչ միայն այս քաղաքի, այլ նաեւ հարակից բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքը»:

«Բոսֆորի գյուղերից մեկում»³ հայկական մի հրատարակչատուն⁴ կա, որն այցելեցինք մենք: Մուտք գործելով՝ հանդիպեցինք պատկառելի մի մարդու: Տարիքով, բայց եռանդուն մարդն այս թուղթ էր ծալում: Եւ, ինչպես հետագայում պարզվեց, նա հաստատության տնօրենն էր: Նա մեզ ասաց, որ իր հայրն է հիմնել այդ տպարանը՝ իր լույս աշխարհ գալուց առաջ: Ակնհայտ է, որ հրատարակչատունը պետք է մոտ 100-ամյա վաղեմություն ունենար, որովհետեւ այդ պահին տնօրենն արդեն 84 տարեկան էր: Ինքը, իր չորս որդիներն ու տասնութ թոռները մի ընտանիք են կամ փոքր տոհմ: Նրանք ոչ միայն սեփականատերերն են, այլեւ կատարում են հիմնարկության [ողջ] աշխատանքը: Կառավարությունն այս հաստատության նկատմամբ որեւէ վերահսկողություն չի սահմանել եւ անգամ չի պարտադրում հարկ վճարել: Հրատարակչությունն ունի նաեւ գրաձուլարան, որտեղ հայկական, հունական, հռոմեական, եբրայական (ե՛ւ հին, ե՛ւ միջնադարյան), ռաբբիական⁵, ռուսական եւ արաբական տառատեսակներ են ձուլվում: Վերջինս պատրաստում են բացառապես կառավարական տպագրությունները կյանքի կոչելու նպատակով, եւ դրա համար

³ Օրթագիւղ.- ծան. քրգմ.:

⁴ Ակնարկվում է Արապյան ընտանիքի տպարանը.- ծան. քրգմ.:

⁵ Խոսքը նիքբուդի մասին է, որ կոչված է դյուրացնելու ընթերցողի գործը.- ծան. քրգմ.:

այս մարդիկ վերջերս ստեղծել են մի նոր տառածե՝ պարսկական ձեռագիր տառատեսակի նմանությունը: [Եւ նրանց աշխատանքն] այնպես է գոհացրել սուլթանին, որ նա, տարեց պարոնի հպարտությունը բավարարելով, ընտանիքին շնորհեց լոկ մահմեդականներին հասու պատիվ՝ դեղին ոտնամաններ կրելու իրավունք: Հրատարակչատանը երեք մեքենա կար. [այդ պահին] հայերեն ու եբրայեցերեն էին տպագրում: Այդտեղ տպագրված գրքերից է նաեւ պարսկերենի բառարանը, որն արդեն հիշատակել ենք: Այն պարսկերեն-հայերեն, թուրքերեն է⁶, հեղինակը⁷ ներհուն մի հայորդի է, որ վախճանվել է գրքի տպագրությունից առաջ: Բարերարը, որի առատածեռնության մասին արդեն բազմիցս առիթ եմ ունեցել խոսելու, մի հրատարակչություն պատվիրեց, որի ամբողջ տպաքանակը հանձնեց պատրիարքին՝ վիճակի անդամներին անվճար բաժանելու համար: Յոթհարյուրէջանոց՝ «արքայական ութածալ» [234 × 156 մմ] գիրքը հրատարակվեց յոթ հարյուր օրինակ տպաքանակով: Այժմ ես Հէի կամենա խնդրել մեր դրամատների հարուստ տնօրեններին, որ օրինակ վերցնեն Հարությունի այս վերջին՝ արձանագրված բարեգործական քայլից, որովհետեւ վախենում եմ, որ մեծածավալ եւ ծանրակշիռ բառարանը (սրա հեղինակի անխոնջությունը լոկ մահը կարող էր ընդհատել), ցանկացած երեք լեզուներով՝ հին, կամ [թեկուզ] ժամանակակից, չի կարող ըստ արժանվույն գնահատվել: Մտորում եմ նաեւ յոթ հարյուր օրինակների մասին, որոնց շատ նմուշներ իրենց պարունակած լուրջ եւ պայծառ նյութերով բարի [պտուղների] կպարգեւեն: Բայց խորապես համոզված եմ, որ եթե մեր մեծատունները նվիրատվություններ կատարեին եւ հիմնադրեին դպրոցներ, որտեղ կուսանեին իրենց աղքատ եւ անտեսված հայրենակիցները՝ հմտանալով տնտեսության եւ արդյունաբերության այն ոլորտներում, որոնց իրենք՝ ունեւորները պարտական են իրենց բարեկեցիկ վիճակի համար, ապա բարեգործությունից բխող հոգեւոր բավարարվածությունից բացի կգտնեին նաեւ լավ եւ ապահով ներգրումների [բերրի] ասպարեզ: Քարոզիչները գրում են. «Զմյուռնիայում ուշագրավ է հայկական ճեմարանը, որ գործում է արդեն 30 տարի (նրանք այնտեղ են եղել 1830-ին): Սա տեղի միակ դպրոցն է հայերի համար: Մնացյալ մի քանիսը, ուր միայն քահանաներն են դասավանդում,

⁶ Բառարանում «ճոխաբար աւանդին իմաստք բառիցն հայերէն եւ տաճկերէն եւ ուրեք արաբական նշանակութեամբք».- ծան. քրգվ.:

⁷ Բառարանը կազմող Գեւորգ Դպիր Պալատեցին է (Տեր-Հովհաննեսյան) (1737-1811) բառարանագիր, թարգմանիչ, պատմաբան: Աշխատությունների մի մասն անտիպ է.- ծան. քրգվ.:

բավարար կշիռ չունեն, որ արժանի լինեն հիշատակության»: Խեղճ քահանաները սրտամոտ չեն Անկախ Եկեղեցու մեր եղբայրներին:

«Գրեթե հինգ տարի առաջ կանգնեցված շենքը գտնվում է եկեղեցու բակում, եւ այն հայկական ճաշակի ու վայելչության [վառ] նմուշ է: Ասում են, թե հաստատությունն զգալի միջոցներով է օժտված, որ հիմնականում գոյացել են հրիտակներից. այն անվճար դպրոց է, եւ հայագգի ամեն ոք՝ ցանկության դեպքում, կարող է իր զավակներին ուղարկել այնտեղ: Աշակերտները մոտ երկու հարյուր հոգի էին: Նրանք տարբեր հարկաբաժիններ էին զբաղեցնում, պատկանում էին տարիքային այլեւայլ խմբերի եւ, ըստ այդմ, համապատասխան դասարաններում էին ընդգրկված: Հաճելի էր Նոր Կտակարանը նրանց ձեռքերին տեսնելը: Բրիտանական եւ Արտասահմանյան աստվածաշնչային ընկերության անդամ, քերականության ուսուցիչ պարոն Պողոսի առաջարկությամբ Աստվածաշունչն ընդունվել էր իբրեւ դասագիրք այն աշակերտների համար, որոնց ինքը հին հայերեն՝ [գրաբար] էր ուսուցանում»:

Փոքրասիական Թոխաթ վաճառաշահ քաղաքը դառն տպավորություններ է արթնացնում մեր սրտերում՝ իբրեւ մի վայր, ուր, իր հերոսական գործերից ուժասպառ, վերջին շունչն է առել մեծագույն նվիրյալ Հենրի Մարտինը: Քարոզիչները գրառում են. «Սուրբ Սարգիս եկեղեցու տարածքում էր հայկական վարժարանը, որն, ի դեպ, միակն էր քաղաքում: Ուսուցիչն աշխարհիկ էր՝ հոգեմտավոր բարձր կարողությունների տեր մի անձնավորություն: Ներս մտնելով՝ տեսանք, որ նրա աշակերտները սովորական դասի նմանությամբ սովորում էին աղոթք արտասանել՝ հավանաբար պատրաստվելով եկեղեցական ծառայության: Նա մեզ տեղեկացրեց, որ հարյուր վաթսույն աշակերտ ունի, որոնց սովորեցնում է գրել, կարդալ եւ մի փոքր քերականություն: Նրանց հիմնական դասագիրքը Նոր Կտակարանի վենետիկյան հրատարակությունն էր՝ հին հայերենով: Հայերն այստեղ ունեն նաեւ մի քանի փոքր դպրոց»:

Քարոզիչներն ասում են, որ մեծ, սակայն անկում ապրող էրզրումի «հայկական վարժարանը բացառիկ մեծ ու ճոխ էր: Տեսուչն աշխարհական էր, որ ուներ հինգ-վեց օգնական: Սովորողների թիվը հինգից վեց հարյուր էր: Նրանք խմբերի էին բաժանված եւ ուսանում էին ընդհանուր բոլոր ճյուղերը՝ անգամ քերականություն ու տրամաբանություն»:

Բերված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ իրենց համայնքի անդամներին կրթելու անհրաժեշտությունը հայերի համար լավ

գիտակցված մի գաղափար է, որ [ամենուր] իրականացվում է [ըստ կարելիության բարձր մակարդակով]: Այն, որ կրոնը մոռաք է գործում եւ միավորվում է նրանց էությունը, կարելի է եզրակացնել բերյալ հիշատակություններից, օրինակ՝ նրանից, որ դպրոցը սովորաբար եկեղեցու անմիջական հարեւանությամբ էր լինում, կամ, որ աշակերտներն աղոթքներ են սովորում, եւ վերջապես, որ Նոր Կտակարանի գրքերը մշտական կիրառություն ունեն:

Ամենօրյա պաշտամունքի ընթացքին արտասանվող հայոց Հավատամքը հետեւյալն է. «Հաւատամք ի մի Աստուած՝ ի Հայրն ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յորդին Աստուծոյ. ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ՝ միածին, այսինքն՝ յէութենէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ՝ ծնունդ եւ ո՛չ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր. որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն սրբով. որով էառ զմարմին, զհոգի եւ զմիտ, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ո՛չ կարծեօք: Զարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով՝ նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ո՛չ գոյ վախճան: Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին, յանեղն եւ ի կատարեալն. որ խօսեցաւ յՕրէնս եւ ի Մարգարէս եւ յԱւետարանս. որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալսն, եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ առաքելական Սուրբ Եկեղեցի. ի մի մկրտութիւն, յապաշխարհութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց. ի յարութիւնն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց՝ յարքայութիւնն երկնից, եւ ի կեանսն յաւիտենականս»:

Հայերը որեւէ անպատշաճություն չեն տեսնում գրկանոց հասակի երեխաներին սուրբ հաղորդության արժանացնելու պարագային, եւ այս է պատճառը, որ երբեմն ջերմեռանդ ծնողներն իրենց զավակներին սուրբ բեմին են մոտեցնում այն նույն ոգով, որով Աննան ընծայեց Սամուելին: Սակայն առավել հաճախ ծնողներն սպասում են մինչեւ մանկան գիտակցությունը որոշակիորեն ձեւավորվի, եւ երեխան ոչ միայն հաղորդություն ստանալու իրավունք ունենա, այլ նաեւ հնազանդություն:

Այստեղ արդեն խոստովանությունը դառնում է կարեւորագույն մի նախապատրաստություն: [Քարոզիչներն] ասում են, որ ներկայումս այն կատարվում է միայն հաղորդությունից առաջ: Քարոզիչները հայկական եկեղեցիներից որեւէ մեկում չեն տեսել թեկուզ մեկ խոստովանական խուց: Նրանք խոստովանության կարգին ներկա են եղել երկու անգամ: Մի անգամ «խոստովանահայրը թուրքի պես [ծալապատիկ] նստած էր գետնին, խոստովանողին ստիպում էր ծնկի իջնել իր կողքին, գրկում էր նրա գլուխը, իսկ հետո ձեռքը գլխին դրած՝ լսում էր խոստովանությունը»: «Մյուս անգամ, ասում են, տեսանք, որ [համայնքի] անդամներով շրջապատված խոստովանահայրը [թեք նստել էր]՝ հենվելով ձեռքին, իսկ խոստովանող կինը ծնկել էր իր կողքին: [Մի ձեռքով] քահանան բռնել էր խոստովանողի գլուխը, մյուսը՝ դրել վրան»: Ամերիկացիներն անշուշտ ցնցված էին: Փառքդ շատ, եղբայր Զոնաթան. չարիք նրան, ով չարիք է տածում: Ժողովուրդների սովորույթները միմյանցից տարբերվում են, եւ արտառոց առանձնահատկություններ կան: Մեղքերի անհատական, ինչպես եւ հանրային խոստովանության ձեւերի առնչությամբ ընթերցողին պիտի խնդրեմ դիմել պարոնայք Սմիթին կամ Դուալթին, որ իրենց անհուն դատապարտություններին մի գրառում են կցում, ուր հռոմեական կաթոլիկ իրենց հայրենակիցների համար ճառում են «անմիջաբար խոստովանահոր ականջին հնչեցված մեղադրականների ապականիչ ազդեցության» մասին, ուր, սակայն, ըստ իս, չափից մեծ բան են պնդում, թե՛ «նմանատիպ վարկաբեկիչ վավերագրեր կան յուրաքանչյուր ջերմեռանդ պապականի ձեռքին»: Հնարավոր է՝ ընտիր ազնվությունը, անազնիվ վերաբերմունքի մերձավոր ազգականը, անվանարկության պատճառ դառնա: Հնարավոր է նաեւ տքնող երեւակայությունը վնասելու նյութ հայտնաբերի: Բայց ես դեռեւս որեւէ բողոք չեմ լսել հոգեբույժների՝ [հիվանդներին] ուղղած հարցերի առնչությամբ, որ, սակայն, նույնությամբ չի վերաբերում մարմնական հիվանդությունները դարմանող բժիշկներին: Ամենակարճ եւ սպառիչ պատասխանն այս է. բոլոր նրանք, որ ընդունում են անհատական խոստովանությունը, շարժվում են կարգապահության ծիրով եւ այս նվիրական խորհրդի սրբությունը պահում են մշտապես: Ինչպես նախկինում, նույնպես եւ հիմա խոստովանությունը կատարվում է անկախ մարդու տարիքից ու սեռից, եւ հատկապես նորատիներին պարագային այն առաջին հաղորդություն ստանալու նախապատրաստությունն է: Ինչպես նախկինում, նաեւ այժմ այս են

հրահանգել ընտանիքների ավագները՝ ազնիվ, լուսավոր մարդիկ՝ ազդելով թե՛ արական, թե՛ իգական սեռի ներկայացուցիչների վրա: Եւ արդ, ի նկատ առնելով այն բոլոր զեղծումները, որ մշտապես առկա են մարդկային բոլոր գործերում՝ ես անկարող կլինեի ընկալել Ապաշխարության ատյանի պես մի կառույցի [գոյության] պաշտպանությունը (ինչպես եղել է բազում դարերում եւ բազում երկրներում, որտեղ Եկեղեցին կապանքներում էր, ինչպես եւ այնտեղ, ուր Եկեղեցին ազատ էր), եթե մեծ եւ ծանրակշիռ չլինեին անհատական խոստովանության արժանիքները, կամ եթե իր դրական ազդեցությունը չգերազանցեր բացասականին:

Սուրբ հաղորդություն շնորհվում է բոլորին՝ անկախ սեռից: Քարոզիչները՝ առաջնորդանիստ եկեղեցում՝ Սուրբ էջմիածնի Մայր Տաճարում, ներկա են եղել կատարվող մի տոնակատարության: Հաջորդող քաղվածքը բավականին ծավալուն է, բայց այն միանշանակ կհետաքրքրի ընթերցողներից շատերին, իսկ ով ուշադրության չարժանացնի՝ կարող է պարզապես բաց թողնել: Մայր Տաճարը պատկառելի շինություն է՝ «հիմնականում կառուցված հղկված քարով: Խաչաձեւ հատակագծով [խոյացող պատերը] պսակում է գլանային-կոնաձեւ (բյուզանդական) գմբեթը: Զանգակատունը՝ հնամենի աշտարակը, ավարտվում է բրգաձեւ գմբեթով (ուր կախված են զանգերը), որ հենվում է քառակուսի՝ հաստաբետ սյուների վրա, որոնցով արեւմտյան կողմում գտնվող հիմնական մուտքի գավիթն է գոյանում: Ներսում չորս հսկայական մույթերն են, որ կամարաձեւ միահյուսվելով՝ գրկում են [կենտրոնական] գմբեթը եւ բարձր պատերի ուղեկցությամբ պահում են տանիքը: Պատերը ծածկված են սրբերի պատկերներով եւ սուրբգրային պատումների ալլազան դրվագներ ներկայացնող նկարներով: Հատակի կեսից ավելին՝ խորանից մինչեւ գավիթ, բազրիքով առանձնացված է հոգեւոր դասի կարիքների համար եւ ծածկված է գորգերով, որոնցից շատերը բնորոշելի են ճոխ եւ պերճաշուք եզրերով: Գլխավոր խորանը բեմի վրա է՝ [կառույցի] արեւելյան հատվածում գտնվող բարձրագիւր խորանում: Այն հագեցած է մեծադիր ոսկյա խաչերով, արծաթե մոմակալներով եւ այլ՝ ոչ պակաս արժեքավոր զարդերով: [Գլխավոր խորանի] երկու կողմերում փոքր խորաններ են, որոնցից մեկն այս առավոտյան ծառայում էր իբրեւ խորհրդանոց: Կողային պատերից յուրաքանչյուրի կենտրոնում նույնպես խորան է, եւս մեկը՝ ավելի փոքր, մեկուսի դիրք է գրավում. [այն] հենց Տաճարի կենտրոնում է՝ անմիջապես գմբեթի ներքո: Վերջինս եզերված է ոսկեզօծ գործվածքի

վարագույրներով եւ իր հանդերձանքով ու պատվական զարդերով գերգերազանցում է շինության մյուս հատվածները: Սա հավանաբար հաստատված է այն քարի վրա, որի վերաբերյալ Շարդենը⁸ հայկական մի ավանդույթուն է պատմում, թե Գրիգոր Լուսավորչին երեւալով՝ Քրիստոս հարվածեց եւ անդունդը նետեց Հայաստանի հեթանոսական տաճարներում բնակվող ոգիները: Միով բանիվ՝ այս առավոտյան իմ տեսած մոմակալների, խաչերի, վարագույրների, գորգերի ու հանդերձանքի ճոխությունն ու պերճույթունը, ըստ իս անգերազանցելի է նույնիսկ Մալթայի Սբ. Հովհաննես եկեղեցում՝ տաղավար տոներին մատուցվող պատարագների պարագային: Ծեսի առաջին եւ կարեւոր մասն էր պատարագող եպիսկոպոսի զգեստավորումը, երբ հանդերձանքի անխտիր բոլոր տարրերի համար առանձին աղոթք կամ աղերս է վերառաքվում: Բայց սա մասնավոր՝ ավանդատանը կատարվող արարողություն էր, եւ մենք ներկա էինք միայն աղոթքին, որ միաժամանակ հնչում էր նաեւ եկեղեցում: Այնուհետեւ պատարագիչ եպիսկոպոսը դուրս եկավ պերճաշուք՝ վար սահող, ոսկեզօծ զգեստով. օձիքը՝ լայն, ուղղաձիգ ու ոսկեհուռ: Նույն ազնիվ նյութերից էր նաեւ խույրը՝ զարդարուն թե՛ առջեւից, թե՛ ետեւից, ուր ոսկով ազուցված ադամանդներով արեւներ էին պատկերված: Առաջին հերթին նա լվաց ձեռքերը, արտասանեց մեղքերի խոստովանության համառոտ բանաձեւը, որոնց թողության խոսքը հնչեցրեց մեկ այլ հոգեւորական: Այնուհետեւ նա կրկին հեռացավ՝ Պատարագի հացն ու գինին նախապատրաստելու: Ի տարբերություն Լատին Եկեղեցու՝ անապակ գինին՝ առանց ջրի հետ խառնելու լցվում է սկիհի մեջ, եւ հակառակ հունական ավանդույթի՝ բաղարջ, բարակ հացը՝ [նշխարը], (որին դրոշմված են սրբազան տարբեր խորհրդանիշներ կամ տառեր) դրվում է արծաթե սկուտեղի վրա, որ տեղավորվում է սկիհի շուրթերին: Ծեսի ամեն հատված ունի իր հատկական աղոթքը, որ ուղեկցվում է խնկարկույթյամբ, սակայն վերեւից սահող վարագույրն սքողում էր ամեն ինչ մեր հայացքից: [Արարողությունը] բավականին երկար տեւեց, [եւ պետք է նշել], որ մեծ թվով քահանաներ եւ սարկավագներ էին մասնակցում: Վերջապես, ընծաները՝ գինին ու հացը, թողնելով՝ եպիսկոպոսը՝ մեծաշուք թափորով, խնկարկույթյամբ առաջ եկավ եւ համայնքի անդամների միջով շրջելով, ընթացավ դեպի գլխավոր խորանը: Մի շարք աղոթքներից հետո

⁸ Ժան Շարդեն (1643–1713). Ֆրանսիացի ճանապարհորդ. իր աշխատանքից մի հատված տե՛ս «Էջմիածին», 2008, Բ., էջ 110.– ծան. քրգմ.:

սարկավազը կարդաց օրվա ավետարանական ընթերցվածը եւ [արտասանեց] Նիկիական հանգանակը, իսկ հետո՝ [սուրբ սեղանի] բոլոր սպասավորների ուղեկցությամբ գնաց սկիհը բերելու: Այն բերեցին քողածածկ՝ թափորի ուղեկցությամբ: Եպիսկոպոսը, որի խույրը այդ պահին հանեց սպասավորներից մեկը, վերցրեց սկիհն ու աղոթեց՝ ասելով. «Դ՞նՏէր, Որում ավետարագեմք զպատարագիսս ընկալ առ ի մէջ զառաջադրութիւնս զայս, եւ աւարտեա՛ զսա ի խորհրդականութիւն մարմնոյ եւ արեան Միածնի Քո, դեղ թողութեան մեղաց պարգեւեա՛ ճաշակողացս զհացս զայս եւ զբաժակս»⁹:

Ի նշան Քրիստոսի հայտնության՝ հավաքվածներին հորդորեցին ողջունել ու համբուրել միմյանց: Սարկավազը, ավետիսն ընդունելով եպիսկոպոսից, գնաց եւ փոխանցեց կաթողիկոսին, իսկ նա [բարի լուրը] փոխանցեց ողջ ժողովյալ բազմությանը: [Եւ դա կատարվում է այսպես]. յուրաքանչյուր ոք աջ եւ աջակ կողմերից գգվում էր իր կողքին կանգնածի ուսերին՝ ծիսականորեն համբուրելով եւ փոխանցելով ավետիսը: Պատարագը շարունակվեց: Այն մատուցելով՝ եպիսկոպոսը խաչակնքելով օրհնեց հացը, հայացքը վեր հանելով գոհության վերառաքեց, բեկանեց նշխարը՝ մասերի բաժանելով, իսկ հետո կրկնելով այս խոսքերը՝ «Առէ՛ք, կերէ՛ք, այս է մարմին Իմ», միառժամանակ այն պարզեց իր գլխավերելում, որ հավաքվածները երկրպագեն: Հարեւնման կատարվեց գինու օրհնության կարգը. պատարագիչը կանգնած էր դեմքով դեպի սեղանը՝ թիկունքը հավատացյալների կողմը եւ սկիհը վեր բարձրացնելուց բացի, որեւէ բառ չարտասանեց կամ շարժում չարեց: Իսկ երբ սրբազործումից հետո սկիհն ի ցույց վեր բարձրացվեց, գրեթե բոլոր ներկաները միահամուռ վերառաքեցին պաշտամունքի ամենախորունկ աղոթքը»: Կարելի է կարծել, որ «գրեթե»-ով արտահայտված բացառությունը մեր արգո քարոզիչներն են եղել: «Ոմանք ճակատները հատակին էին հենել, ոմանք ծնկի էին եկել, ձեռքերը կարկառել եւ աչքերն աղերսալի հայացքով սկիհին էին հանել, իսկ երեսներին մեծագույն պաղատանք էր դրոշմված: Սրբազործմանը հաջորդեց հետեւյալ աղոթքը. «Սովաւ շնորհեա՛ զսէր, զհաստատութիւն եւ զըղձալի զխաղաղութիւն ամենայն աշխարհի: Սրբոյ Եկեղեցւոյ եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւագաց, թագաւորաց աշխարհի, իշխանաց, ժողովրդոց, ճանապարհորդելոց, նաւելոց,

⁹ Սա մի գրվագ է Աթանասի աղոթքից, որ ամբողջությամբ կարող եք տեսնել՝ Neale's "History of the Holy Eastern Church"-ի առաջին հատորի 444-րդ էջում:

կապելոց, վտանգելոց, աշխատելոց, եւ որք ի պատերազմունս բարբարոսաց: Սովաւ եւ օգոց շնորհեա՛ զբարեխառնութիւն, եւ անդոց՝ զպտղաբերութիւն, եւ ախտացելոց ի պէսպէս ցաւս՝ փութապէս զառողջութիւն: Սովաւ հանգո՛ զամենեսեան յառաջագոյն ի Քրիստոս զննջեցեալսն [զնախահարս, զհայրապետս, զմարգարէս, զառաքեալս, զվկայեալս], զեպիսկոպոսունս, զերիցունս, զսարկաւազունս, եւ զբնաւ ուխտ Եկեղեցւոյ Քոյ սրբոյ: Եւ զամենեսեան որք յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով վախճանեալս» եւ այլն¹⁰: Այնուհետեւ եպիսկոպոսը հացն ընկղմեց գինու մեջ եւ պահելով այն երկու ձեռքերի բթամատերով ու ցուցամատերով՝ սկիհը բռնեց ամբերով եւ դեպի բազմութիւնը շրջվելով՝ արտասանեց. «Ի սուրբ, ի սուրբ, պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ճաշակեսցուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի միջի մերում: Սա՛ է Կեանք, Յոյս, Յարութիւն, Քաւութիւն, եւ Թողութիւն մեղաց: Սաղմոս ասացէ՛ք Տեառն Աստուծոյ մերոյ: Սաղմոս ասացէ՛ք երկնաւոր Թագաւորիս մերում անմահի, որ նստի ի կառս քերովբէականս»: Շրջվելով նա սկիհը զետեղեց սուրբ սեղանին, եւ այդ պահին շքեղ ու մեծ վարագույրը մեր հայացքներից ծածկեց ամբողջ խորանը՝ բացառութեամբ սեղանի առջեւ՝ կիսաշրջանաձեւ շարված երգող սարկավագների: Սակայն կանոնի համաձայն՝ նա պետք է նախ հացը բեկաներ չորս մասի եւ արտասովալից համբուրեր այն՝ զանազան աղոթքներ ու աղերսներ վերառաքելով՝ հացն ու գինին երկյուղածութեամբ ճաշակելու մասին. «Հաւատով ճաշակեմ զսուրբ եւ զկենդանարար եւ զփրկագործ մարմինս Քո, Քրիստոս Աստուած իմ Յիսուս՝ ի թողութիւն մեղաց իմոց... Հաւատով ըմպեմ զսրբարար եւ զմաքրիչ արիւնս Քո, Քրիստոս Աստուած իմ Յիսուս՝ ի թողութիւն մեղաց իմոց... Մարմին Քո անապական լիցի ինձ ի կեանս, եւ սուրբ արիւն Քո՝ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»: Վարագույրը քաշելիս սարկավագը ձայնեց. «Երկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մատիք եւ սրբութեամբ հաղորդեցարուք»: Երբ եպիսկոպոսը՝ սկիհը բարձրացրած շրջվեց, ի տեղի բազմութեան դպիրները ձայնեցին. «Աստուած մեր եւ Տէր մեր երեւեցաւ մեզ, օրհնեալ եկեալ անուամբ Տեառն»¹¹: Հաղորդվողները շարվեցին խորանի առաջ, ու եպիսկոպոսը գինու մեջ թաթախված հացից մեկական կտոր դրեց նրանցից յուրաքանչյուրի բերանում»:

¹⁰ Հմմտ. Neale's History, հտ. II., էջ 590:

¹¹ The missionaries state, that in their way home "notes were very faithfully compared with Bishop Dionysius, one of the best-informed ecclesiastics of the Armenian nation, now (or then) attached to the Armenian mission press at Malta". The liturgical extracts rest on his authority.

Հայերը պաշտում են նկարված պատկերները, սակայն պաշտամունքային քանդակներ չունեն, բացառությամբ խաչի, որին մեծ երկյուղածությամբ են վերաբերվում՝ համարելով, որ դատաստանի ժամանակ՝ իբրեւ Մարդու Որդու նշան, այն կհայտնվի երկնքում արեւելքից՝ լուսավորելով նաեւ արեւմուտքը: «Եռափափաք քրիստոսագարդ է այս նշան,-ասում է հայ հռչակավոր բանաստեղծը¹², - Աստուածասէրք, յերկիր մածիք իւր յանդիման... Քանզի ոչ նայիմք ի սոսկ փայտ եղական, Այլ որ ի սա է Բանն անեղ մեզ յանդիման... Տէրն իմ Յիսուս աստ կայ բազմեալ մեզ յանդիման... Քանզի ուր խաչ, անդ եւ Խաչեալն է յանդիման...»¹³: [Իրենց վարդապետները] հայերին ուսուցանում են, թե խաչակնքելը նշանն է քրիստոնյայի. ինչպես, ասենք, հովիվն է ճանաչում իր գառներին դրանց նշաններով, նմանապես եւ Քրիստոս իր հոտի անդամներին ճանաչում է նրանց խաչակնքմամբ: Աղոթքի ժամանակ հայերն ամեն անգամ խոնարհվելիս ու բարձրանալիս խաչակնքում են: Խաչակնքում են նաեւ շատ այլ դեպքերում. օրինակ՝ կարելոր գործ ձեռնարկելիս, քնելուց առաջ, արթնանալիս, զգեստավորվելիս, լվացվելիս, ուտելուց առաջ, երեկոյան դուրս գալիս կամ որեւէ վտանգավոր տեղ գնալիս: Այդու, նրանք ակնկալում են, որ խաչակնքումն իրենց աղոթքներն ընդունելի կանի, իսկ ձեռնարկվող աշխատանքը՝ դյուրին, [սուրբ նշանը] կպաշտպանի չար ոգիների որոգայթներից եւ ուժ կտա մեղքի դեմ պայքարելու:

Հայերը հայցում են սրբերի բարեխոսությունը, հատկապես՝ երանելի սուրբ Կույսի, որին նրանք համարում են առաջինն արարածների մեջ, մեծագույն բարեխոս եւ պաշտպան: Ի հավելումն նրա պատվին կատարվող [համաքրիստոնեական] տոների՝ նրանք նաեւ նշում են Աստվածածնի վերափոխման տոնը:

Հայերը միշտ ճշգրտորեն հետեւել են պահոց օրերին, որ եւ առավել խստապահանջությամբ են պահում [տարվա կտրվածքով] հարյուր հիսունվեց օրերը: «Ո՛հ,- կարող եք ասել,- նրանք տեղը հանում են խնջույքներին»: Հնարավոր է: Զորօրինակ վերցրեք համայն հայությանը. նրանք հանդարտ եւ հավասարակշիռ մարդիկ են եւ, հուսանք, կմնան այդպիսին անգամ Նոր Անգլիայի ռոմի հարուցած գալթակղությունների պարագային:

Կիրակին՝ օրն Աստծու, սովորաբար պահվում է հավուր պատշաճի. դադարեցվում են բոլոր աշխատանքները, փակվում են խանութները:

¹² † Nerses; elected Catholicos 1166.

¹³ Ներսէս Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 233 եւ հշ.- ծան. քրգվ.:

Մեր ամերիկացի ընկերները, հավանաբար սեփական փորձից ելնելով, ասում են, թե [այդ օրերին] հայ առևտրականները չեն խորշում մասնավոր կերպով որոշ ապրանքներ վաճառելուց: Չեմ կամենում պաշտպանել, արդարացնել կամ անհարկի ուռճացնել կիրականօրյա առևտրի հանգամանքը, սակայն անկողմնակալ ընթերցողը, ի մտի առնելով այն երկրները, ուր մահմեդականությունն է հռչակված պետական կրոն, կնկատի, որ քրիստոնյաների ազատ օրը սովորաբար տոնավաճառային օր է այդ երկրներում: Եւ երբ պատկերացնում ենք, թե քրիստոնյաներն ինչ դիրք են գրավում մահմեդական նվաճողների զավթած տարածքներում, հասկանալի պիտի լինի, որ եթե հզորի կամքն այդպիսին է, ուրեմն առևտուրը կիրակի օրերին պիտի լինի: Նույն տրամաբանությունն է նաեւ կիրականօրյա ճամփորդության պարագային, որի առնչությամբ հայերն առանձնակի տեսակետ չունեն:

Կիրակի օրերին Հայ Եկեղեցում երեք պաշտոն է մատուցանվում, որոնց ներկա են լինում տարբեր խմբեր: Բոլորն այցելում են այս կամ այն արարողությունը. բացառությամբ՝ տկարների, փոքրերի ու տարեցների: Մեզ ասում են, թե՝ «Օրվա մնացյալ մասը նրանք անց են կացնում հյուրընկալությամբ եւ խրախճանքներով»: Այլ կերպ ասած՝ օրն անցնում է ընկերասիրության եւ հյուրասիրության միջավայրում՝ «...այդու գործելով ավելի շատ մեղքեր, քան կարող էին գործել աշխատելու պարագային»: Եթե մեղքն այս տգիտության արգասիք չլիներ, ես թերեւս կխոսեի անմեղ զվարճանքի մասին՝ իբրեւ ավելի մեծ մեղքի:

Հայերն ունեն ինը ժամերգություն՝ գիշերային, առավոտյան, արեւագալի, ճաշու՝ երրորդ, վեցերորդ, իններորդ, երեկոյան, խաղաղական, հանգստյան: Բացառությամբ վանական պաշտամունքների՝ մնացյալ վայրերում ինը նվազեցված է երկուսի՝ առավոտյան եւ երեկոյան, որ մատուցում են տարին բոլոր: Մեծ պահքին շարքը համալրում է նաեւ երրորդը՝ ժամը 11-ին: Ավանդույթը չի վերաբերում լոկ աթոռանիստ բնակավայրերին կամ մեծ քաղաքներին, այլ տարածվում է նաեւ հեռավոր ու փոքրիկ գյուղերի վրա:

«Բենկլի Ահմեդը»¹⁴ հասարակ՝ հիսուն կամ վաթսուն հայկական եւ յոթ-ութ հունական տուն ունեցող մի գյուղ է: Առաջիններն ունեն չորս

¹⁴ Հայկ. անունը՝ Որմիզդ. գյուղ Կարսի մարզում: Տեղանունների բառարանի վկայությամբ՝ «Գյուղի եկեղեցին, որ փայտածածկ էր, կառուցվել էր 1866 թ. եւ կոչվում էր Աստվածածին». տե՛ս «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ ԵՒ

քահանա եւ մեկ եկեղեցի: Երբ գնացինք եկեղեցի՝ երեկոյան ժամերգության, տեսանք, որ այնտեղի անշուք եւ աղքատիկ տների նմանությամբ եկեղեցին եւս գետնափոր էր: Առաջին անգամ ստորգետնյա ծիսակատարության մասնակցելով՝ ես նոր [եւ աննկարագրելի] զգացումներ ունեցաւ: Այս պարզ իրողությունն ինձ ստիպեց մտքերս ուղղել այն ժամանակներին, երբ հալածանքների ու հետապնդման արդյունքում քրիստոնյաներն ապաստանում էին ծերպերում ու քարայրներում: Հավաքատեղիի թշվառ վիճակն ու հավաքվածների ցնցոտիներն ինձ ստիպեցին, որ զգամ. ես հետապնդողների շարքում եմ: Հետապնդում, որ չնայած համեմատաբար մեղմ է, սակայն վերջնական նպատակը նույնն է, [ինչ քրիստոնեական արշալույսին էր]:

Ցավոք, ծեսը հեռու էր երբեմնի պարզութունից, սակայն «քրիստոնյա» կոչմանը կառչած մնալու հանգամանքը, որ պահել ու պահպանել էր նրանց, անկարելի է, որ պատկառանք չառաջացներ: Եւ ինքս ինձ հարցնում էի՝ արդյո՞ք մեր երկիրը կդիմանա փորձությանը, որին դիմակայել է այս ժողովուրդը: Նրանց չափ կդիմանա՞ Մեքսայի մարգարեի պատրանքին: Արդյո՞ք երբեւէ արաբ կամ թաթար հորդանները կհաջողեն ավեր եւ ավար սփռել Նոր Աշխարհի դեմքին: Առնվազն պահպանվել է Քրիստոսի անունը, եւ դա ամենեւին քիչ չէ. այն դյուրում է մեզ՝ բոլորիս, այն մի նշանաբան է, որին կարձագանքենք ամենքս»: Ի սրտե արձագանքելով այս ճշմարտացի ու արդար խոսքերին, իմ սիրելի եղբայրներ, եղբայրներ լեզվի եւ արյան, որովհետեւ Հին Անգլիան խոսում է ձեր շուրթերով եւ հոսում է ձեր երակներում: Դուք [ասես] իմ պատկառելի ռահիբրան ու հոգատար ուսուցիչն էիք, եւ ես գոհունակությամբ շրջեցի ձեզ հետ Արեւելքում, իսկ այժմ երախտագիտությամբ հրաժեշտ եմ տալիս ձեզ: Երբ հանրապետական հպարտությունը սպրդում է այսուայնտեղ, երբ ոչ ոք չի կարող ձեզ լիովին արդարացնել՝ մարդկանց եւ իրողությունը նկարագրելիս ցուցաբերած կրոնական կանխակալության, չեմ ասում նախապաշարվածության հարցում: Ես սկսեցի առավել հիանալ ձեր համբերատար աշխատանքով՝ հանդարտ դատողություններով, ճշմարտության ձգտմամբ, որի շնորհիվ հաղթահարեցիք ցանկացած արգելք ու խոչընդոտ: Նույն նախահայրերից սերող մեծ եւ ձեռնահաս շառավիղները, որ պանծացրին բրիտանական հուշակն ու փառքը, թո՛ղ լինեն ասպարեզն ու

ՈՒՐԻՇՆԵՐ, հտ. 1, Երեւան, 1986, էջ 648: Անգլ. աղբյուրները, փաստորեն, վկայում են, որ գյուղում եղել է շատ հին՝ գետնափոր եկեղեցի.՝ ծան. թղթմ.:

դատավարը մեր խաղաղ մրցակցության, թո՛ղ [ներանցից] յուրաքանչյուրը փաստի, թե ով առավել դրվատեց զորությունը Փրկչի, ո՛վ առավել փառավորեց Նրա Ավետարանը:

Հայոց պատմությանն անգամ հարեւանցի ծանոթացող ամեն ոք կցնցվի հայերի ու հրեաների միջեւ առկա նմանություններից: Ընդհանուր առմամբ, նրանք իրենց ազգային միասնությունը պահպանել են կրոնական վարդապետությանը զուգահեռ: Երկուսի մասին էլ կարելի է ասել, որ սփռված են [աշխարհով մեկ], երկուսին էլ ձգում է առեւտրական գործունեությունը, եւ իրար նմանությամբ ներգրավված են թանկարժեք մետաղների [մշակման եւ վաճառքի] բնագավառում: Ի սերանձնական [բարեկեցության], առեւտրային շահի հետապնդումը բացասական ազդեցություն է գործում քրիստոնեական սկզբունքների զարգացման վրա: Բայց հայ վաճառականներն ամեն դեպքում բացառություն են այս կանոնից: Դիտարկման մեծ կարողություններով օժտված դոկտոր Բյուկենեն¹⁵ իր «Christian Researches [in Asia]» աշխատության մեջ ասում է. «Հայերի կարելի է հանդիպել Ասիայի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքներում: Նրանք Արեւելքի գլխավոր առեւտրականներն են, որ Կանտոնից¹⁶ դեպի Կոստանդնուպոլիս մշտական շարժման մեջ են: Նրանց բնորոշ գծերն են՝ ունեւոր, աշխատասեր, գործունյա ու ձեռներեց: Նրանք հաստատվել են Հնդկաստանի կենսական բոլոր կենտրոններում, ուր իրենք ժամանել են անգլիացիներից շատ դարեր առաջ: Եւ ամեն վայրում, որտեղ հաստատվում են նրանք, կառուցում են եկեղեցիներ եւ բժախնդրորեն ու հավուր պատշաճի պահում են քրիստոնեական կարգը: Նրանց եկեղեցական հաստատությունը Հնդկաստանում առավել հարգված է (տողերը գրված են 1809-ին, եւ, հուսով եմ, 1949-ին կարող ենք ասել՝ հարգված էր), քան անգլիացիներինը... Նրանք ամենայն անաղարտությամբ են պահել Աստվածաշունչը, եւ նրանց վարդապետությունը, որքանով որ հեղինակին հայտնի է, հենց Աստվածաշնչի վարդապետությունն է: Մեր կայսրության ողջ տարածքով հայերը պահում են յոթներորդ օրն Աստծուն պաշտոն մատուցանելու քրիստոնեական ավանդույթը: Նրանք երկինք խոյացող նույնքան զանգակատուն ունեն Հնդկաց երկրում, որքան մենք»:

Քրիստոնեական բարեսիրության հուրն անշեջ է նրանց սրտերում՝ շարունակական եւ արդյունաշատ բարեգործության շնորհիվ: «Սփռեաց եւ

¹⁵ Կլաուդիոս Բյուկենեն (1766–1815) շոտլանդացի աստուածաբան, քարոզիչ՝ ծան. քրզմ.:

¹⁶ Գուանչժոու, Չինաստան.՝ ծան. քրզմ.:

ետ աղքատաց. արդարութիւն նորա մնայ յաւիտեանս յաւիտենից» [Սաղմ. ՃԺԱ. 9],¹⁷ այս խոսքերը կարելի է դրոշմել գրեթե յուրաքանչյուր հայ մեծահարուստի շիրիմին: Սարգիս Հովհաննես¹⁷ անվամբ մի կալկաթացի հայ մեծատուն, 1789-ին տեղեկանալով [Միացյալ թագավորության] արքայի կազդուրման մասին, փրկագնում է բոլոր կալանավորներին, որ պարտքերը չվճարելու պատճառով Կալկաթայի բանտում էին հայտնվել: Ի նշան երախտագիտության՝ Գեորգ Գ. արքան բարերարին է շնորհում [մի թանկարժեք թուր եւ]¹⁸ իր արքայական պատկերով մի ապիզակ, որը Սարգիսը պատվով կրեց մինչեւ մահվան օրը՝ ժառանգելով իր ընտանիքին:

Պատահական դիտորդին կթվա, թե [բարեգործությանը] օրհնության արժանանալով՝ ամենակարող Աստծուն երախտագիտություն վերառաքելու գաղափարը սերմանվում է [հայ] հասարակ գործարարի մտքում ու սրտում, թափանցում նրա աշխատանքային առօրյա: Գաղափար, որ պետք է շնորհակալ լինել ամեն բարեգործության համար՝ որեւէ գույք ձեռք բերելիս կամ արկածից բարեհաջող դուրս գալիս:

Հայոց պահեցողությունը խիստ է, տոնակատարությունը՝ ճոխ. եւ որպէս օրեն է՝ կհրավիրեն ոչ միայն ունեւոր՝ ընկեր, բարեկամ, հարեւաններին, այլ եւ հաճույքով ու սիրալիր կընդունեն տնանկներին ու սնանկներին: [Հավաքույթների] պատեհավոր առիթները սովորաբար մեծ, կամ Տերունական տոներն են լինում: Սակայն հատկապէս առատ ու ճոխ հյուրասիրություն է լինում հեռացածներին հիշատակելիս: Համարվում է, որ նման բարեսիրությունը ներում է շնորհում թե՛ ողջերին, թե՛ հանգուցյալներին՝ դատաստանից առաջ հաճելին մատուցելով հեռացած հոգիներին եւ նպաստելով, որ այդ օրն արդարները հառնեն [գահի] աջ կողմում եւ լսեն բերկրալի կանչը: Այս պատկերացումը կարող է սխալ լինել, դիտարկվել իբրեւ սնահավատություն եւ թյուրըմբռնման պատճառ հանդիսանալ, սակայն վստահաբար կարող ենք ասել, որ անոթիների կերակրումը, ցնցոտիավորի զգեստավորումը, պապակին ջրով հագեցնելը եւ, ամենակարեւորը, Քրիստոսի հոտի կարիքավորներին ու կրտսերներին հանապազօրյա հաց հասցնելը, անհամեմատ ավելի արդար ու ակնածանքի արժանի գործ է, հարգանքի տուրք [համամարդկային] արժեքներին, որ, [ցավոք], մենք կորցրել ենք: Այն ավելի ընդունելի է, քան օրվա ճոխ ու թատերականացված ծեսը, պերճաշուք ու թանկագին

¹⁷ Իրականում՝ Աղա Խաչիկ Առաքել. տես Mesroby Jacob Seth, Armenians in India, from the Earliest Times to the Present Day, New Delhi, 2005, էջ 550.– ծան. քրգվ.:

¹⁸ Հավելումն ըստ վերոբերյալ աղբյուրի.– ծան. քրգվ.:

պաճուճանքը, որ, ասես իբրեւ ծաղր, կհասցնի վերջին հանգրվանին նրան, որ «հող էր» ու շատ շուտով նորից «հող է դառնալու»:

Չեմ կամենում սեւեռվել անուշադրության եւ անտարբերության մատնված ժամանակների վրա, շրջափուլ, որ արդեն անցել է, շրջափուլ, երբ այժմ բարգավաճողներից շատերը դեռ իրենց ձեռքը ոտքից չէին տարբերում: Չեմ ցանկանում հիշել, որ մեր մայրաքաղաքը պսակող հոյակերտ տաճարի (այն կառուցվել է խաղաղության Աստծու տանը պատերազմների հաղթանակները տոնելու համար)՝ հեռավոր, մեկուսի ու մոռացված մի անկյունում մեծ շիրմաքար կա՝ «Ի հիշատակ Հնդկաստանի առաջին բողոքական եպիսկոպոսի» մակագրությամբ, որ առավելազույնը ԺԹ. դարասկզբի երկրորդ տասնամյակով թվագրվի: Կամենում եմ լուր, որ այս թույլ, անզոր խոսքերը երբեւէ հասնեն մեր կայսրության մեծատունների ականջին. կայսրություն, որի անծայրածիր սահմաններին երբեք մայր չի մտնում արեւը: Այս է միակ ցանկությունս, որ մեր հզոր կայսրության ժառանգներն օրինակ վերցնեն հայերից՝ հայրենիքից զրկված ժողովրդի զավակներից, մարդկանցից, որոնց ազատությունը ոտնահարվում է ամեն քայլափոխի, մարդկանցից, որոնց կրոնն ու հավատքը հետապնդվում է ամենուր: Ինչպես նրանք արել են նախկինում եւ շարունակում են անել այսօր, նվիրաբերեք ձեր գանձերը՝ դրանց մի մասը կուտակելով այնտեղ, «ուր ո՛չ ցեց եւ ո՛չ ուտիճ ապականեն, եւ ո՛չ գողք ական հատանեն եւ գողանան» [Մատթ. Զ. 19]: Կրթեցե՛ք անուսներին, լուսավորեցե՛ք խավարյալներին, հոգացե՛ք կարոտյալների ու նեղյալների կարիքները, հագեցրե՛ք քաղցն ու ծարավը. քաղց եւ ծարավ... ոչ թե հացի ու ջրի, այլ Աստծու խոսքն ունկնդրելու: Հիմնե՛ք դպրոցներ, կառուցե՛ք եկեղեցիներ, որպեսզի նրանք, որ ուսանում են, կամ նրանք, որ երկրպագում են, երախտագիտությամբ հիշեն առատաձեռն բարերարներին: Արե՛ք այս ամենը հայերի պես եւ հայերի նմանությամբ...

Թարգմանությունը՝
Առշակ Բ. Մադոյան
Առշակ Գ. Մադոյան

